

РЕЦЕНЗИЈЕ И ПРИКАЗИ

Патријарх српски Порфирије,
Премудросиј у тајни сакривена:
Отеги из теологије Ајосиола Павла.
 Београд: Библијски институт,
 Православни богословски факултет,
 Универзитет у Београду, 2021, 544 стр.
 ISBN 978-86-7405-245-7

Већ годинама Библијски институт Православног богословског факултета Универзитета у Београду настоји да по-„његов“ филозоф, тачније „његов“ богослов – Апостол Павле. Притом, он није ској богословској култури објављујући „Павлов“ у смислу коринтског раскола вриједне студије страних и домаћих аутора из сфере библијске науке. Најновији и – с обзиром на црквени и теолошки дигнитет аутора, као и на квалитет садржаја – највреднији издавачки подухват представља обимна монографија српског Патријарха, која садржи цјелокупан преглед домета богословских истраживања Павлових списа.

Монографија је настала као плод вишедеценијског научног и дидактичког рада њеног аутора на Православном богословском факултету. У тој чињеници његовим посланицама откривали контрета наћи објашњење за њену обимност, трозерзне „нове перспективе“. Монографсвестраност и – прије свега – научну коректност. Ипак, да би једна богословска студија била изванредна – није довољна само спремност на дути и приљежан научни рад, доступност литературе,

познавање библијских језика, помоћних наука и мисаоног свијета који чини историјски контекст Светог Писма. Све је то неопходно, али такав научни подухват може да покрене само еросни *pathos* према садржају богословског дјела. Монографија свједочи о постојању ове еросне чежње аутора према богословљу Апостола Павла. Патријарх Порфирије, наравно, има многе ауторитете, али је јасно да је има многе ауторитете, али је јасно да је „његов“ филозоф, тачније „његов“ богослов – Апостол Павле. Притом, он није ској богословској култури објављујући „Павлов“ у смислу коринтског раскола вриједне студије страних и домаћих аутора из сфере библијске науке. Најновији и – с обзиром на црквени и теолошки дигнитет аутора, као и на квалитет садржаја – највреднији издавачки подухват представља обимна монографија српског Патријарха, која садржи цјелокупан преглед домета богословских истраживања Павлових списа.

Монографија је настала као плод вишедеценијског научног и дидактичког рада њеног аутора на Православном богословском факултету. У тој чињеници његовим посланицама откривали контрета наћи објашњење за њену обимност, трозерзне „нове перспективе“. Монографсвестраност и – прије свега – научну коректност. Ипак, да би једна богословска студија била изванредна – није довољна само спремност на дути и приљежан научни рад, доступност литературе,

Књига Патријарха Порфирија представља монографску студију састављену од десет поглавља, која обухватају биографски портрет Апостола Павла (стр. 21–48), литерарне увиде у његове посланице (стр. 51–60), његову теологију, која је овдје систематично приказана кроз поднасловне, тј. поглавља „Христологија“, „Пневматологија“, „Еклесиологија“, „Јеванђеље и Закон“, „Антропологија“, „Сотириологија“ и „Есхатологија“ (стр. 79–423).

Портрет Апостола Павла насликан је на свједочанствима о његовом животу из три основна извора: аутобиографским подацима из његових посланица; повјести о њему у Дјелима апостолским и свједочанству Климента Римског у Посланици Коринћанима (стр. 31–32). Профил Апостола Павла заснован на анализи ових података открива личност која је стасала у сусрету двају свијетова, двеју култура: јудејске и хеленске. Патријарх Порфирије је веома прецизан када у мисли Апостола Павла открива ове двије компоненте. Посебно ваља похвалити начин на који се приказује Апостолов однос према јудејству, који је у прошлости служио за неоправдана учитавања антијудаизма у његову теологију. Аутор указује на недопустивост оваквог симплификовања односа Павла и јудејства: „Мишљење, које се једно време усталило у модерној библистици, да је Јудејац Савле напустио матично предање и кроз мисионарски рад се потврдио као хришћанин Павле, било је засновано на сувише једноставним и донекле непријатељским представама о јудејству које су настајале у средишту европског критицизма“ (стр. 82). Ово бриљантно запажање тиче се појединих токова европског библијског критицизма у првој половини XX вијека, када се, генерално, тежило ка „дејудаизацији Библије“, укључујући и Стари Завјет.

Библијски текстови су, у студијама овога типа, посматрани као дио неизраиљске (вавилонске, египатске и др.) књижевне и религијске традиције. Иза свега тога крио се отровни теолошки антијудаизам, па чак и екстремни расизам. Приказивање Апостола Павла као личности која је направила радикални заокрет од јудејске традиције, схваћене као инхерентно зло, често је, по инерцији, преузето и заступљено и у неким савременим православним егзегетским радовима. У том смислу је веома битно запажање да „обраћање Јудејца Савла у хришћанина Павла није променило његову веру у Бога“ (стр. 83).

Прво поглавље садржи општу слику Апостола Павла (стр. 21–79). На историјским подацима о Апостоловом поријеклу, образовању, мисионарским путовањима и околностима настанка његових посланица, аутор приказује Павла као теолога, мисионара, пастира, мученика, односно као најзначајнију личност раног хришћанства.

Поглавља посвећена теологији обухватају христологију, пневматологију, еклесиологију, антропологију, сотириологију и есхатологију. Аутор не прати нити канонски нити хронолошки редослијед Павлових посланица, већ се њихов текст подређује задатој теолошкој схеми и систематском излагању његове теологије по наведеним областима. То, ипак, не значи да се монографија не бави исагошким питањима, историјским и књижевним критицизмом. Напротив, велика пажња посвећена је резултатима новијих морфоисторијских истраживања текста Павлових посланица. Аутор усваја ове резултате и текст посланица тумачи сходно њима, чак и тамо гдје они доводе у питање књижевни интегритет одређене посланице. Тако су, нпр., посебно издвојени они текстови које историја облика сврстава у химне и исповједања вјере. Формуле вјере

у Рим 1, 3–4 и 1Кор 15, 3–5; и христолошке химне у Фил 2, 6–11; Кол 1, 15–20 и Еф 1, 3–14 приказане су као предпавловски текстови поријеклом из литургијске праксе ране Цркве. Ипак, монографија ове текстове не издваја из богословске мисли Апостола. То су „предати делови“ (стр. 109) који представљају утицај искуства старијих хришћана на Апостола Павла. Павлова теологија се заснива на њима. Сличан је приступ и питању тзв. „деветеропавловских“ посланица.

Павлова теологија у свом средишту има христологију. „Велика тајна побожности“ – оваплоћење Бога (1Тим 3, 16) – представља, укратко, сав садржај његових писама. Павлов доживљај Христа у монографији се посебно сагледава на оним текстовима који се сматрају химнама и исповједним формулацијама, али и на христолошким титулама *Месија*, *Син Божији* и *Спасиошћел*. Христологија у себи садржи већ и пневматологију и еклисиологију. У том смислу, посвећује се посебна пажња улози Духа Светог у разумијавњу тајне спасења и тајне Цркве као новог „народа Божијег“.

Као што су међусобно повезане христологија, пневматологија и еклисиологија, тако и антропологија Апостола Павла чини мисаоно јединство са његовим најпознатијим теолошким концептом – питањем односа Закона и Јеванђеља. Гријех, па тако и смрт, спадају у антрополошке категорије. Гријех није само пуко огрешење о Закон, већ је дубоко повезан са оним што Апостол назива законом „тијела смрти ове“ (Рим 7, 24), законом „у удовима мојим“ (Рим 7, 5). Ријеч је о томе да је човјек „роб гријеха“ (Рим 7, 14) и да се сам тога ропства не може ослободити. Спасење не долази вршењем заповјести, већ је за спасење потребна смрт Христова. Јеванђеље, стога, није јефтине водич за узоран живот, попут многих

дјела оријенталне мудросне литературе, већ је откривење новог Човјека, Новог Адама (Рим 5, 17), али и „нове твари“ (2Кор 5, 17).

Књига Патријарха Порфирија подсећа нас на то да у средишту Павлове сотириологије стоји тајна Христовог крста. Крст Христов кључ је за разумијевање његове теологије и по томе се она разликује од „лажних теологија“ – лажних учења која су се ширила црквама које је он основао. Сав скандалозни неред у овим црквама, нарочито у Коринту, изазван је губљењем из вида тајне Христовог крста. Претјерани есхатолошки ентузијазам, прецјењивање чудесних харизми, међусобно нагјецање харизматика, погрешно схваћена идеја хришћанске слободе у смислу да је већ „све дозвољено“ (1Кор 6, 12), неморал, одсуство бриге за сиромашне – све се то дешава оним хришћанима који одмах након крштења помисле „да су се већ зацарили“ (1Кор 4, 8), заборављајући да прије тријумфа мора да се поднесе крст. Све је још увијек „дјелимично“ (1Кор 13, 12): знање, дарови, радост, тријумф, побједа. Оно што је савршено, тек ће доћи. Ипак, постоји континуитет спасења и, по рјечима Његове светости, „промена је већ почела“ (стр. 423), али једна теологија без крста, теологија тријумфализма – Цркву неминовно води ка расулу и скандалозним нередима и подјелама.

Систематична и свестрана монографија Његове светости сигурно ће, након дужег времена, поново ставити богословље Апостола Павла у фокус наше богословске мисли. Такође, може се очекивати да ће она утицати и на садржај црквене проповиједи нашег свештенства. Нажалост, у наше вријеме, мисао Апостола Павла неоправдано одсуствује у литургијским омилијама, које се, углавном, искључиво тичу текста Јеванђеља. Поредак

литургије ријечи, у коме је неизоставно читање *Ајосџола*, јасно показује да и ови текстови треба да буду не само референтна тачка већ и предмет сваке свештеничке омилије једнако као и Јеванђеље. Тако ће Павлове посланице као „први велики богословски продукт хришћанске вјере“ поново наћи своје мјесто у мислима и срцима савремених хришћана.

Владислав Топаловић

Влада Станковић, *Милутиин свети краљ*.
Београд: Vukotić media, 2022, 287 стр.
ISBN 978-86-81510-41-4

Владавином краља Милутина започете су велике промене у српској средњовековној држави, првенствено питањем расподеле моћи унутар рода *Немањиних наследника*, потом чврстим везивањем за православно Римско царство орођавањем са царском граном Палеолога и, напослетку, ненадмашивим ктиторским прегалаштвом, којим је, далеко превазилазећи границе краљевства, успостављена слика недостижног узора наследницима. Чини се да су управо наведени сегменти идеја аутора у приказивању ових промена условили конципирану поделу књиге на три целине, односно три кључна периода живота *Светио краља*, који су увезани политичким и друштвеним токовима на православном Балкану.

Први део монографије чини преглед раних година живота краља, у ком је поред њега централна личност владајући краљ Урош, сагледан кроз призму аспекта темеља на којима је успостављао државу и пута који је одредио за своје наследнике, нарочито када су у питању њихови бракови. Средишњи део је најкомплекснија целина ове књиге, с обзиром на то да аутор обрађује период заједничке владавине браће Милутина и Драгутина и њихове мајке Јелене, који

је до сада стајао у сенци Милутинове самосталне владавине. Последња и најобимнија целина текста посвећена је самосталној владавини краља Милутина, нарочито од тренутка када постаје царски зет и носилац легитимитета власти, који покушава да обезбеди и за своје потомство. Домишљата поставка књиге која осликава идеју приказивања Милутинове владавине, а нарочито указивање њених до сада истраживачки недовољно промишљених и спознатих или пак непознатих сегмената, кроз анализу разноврсне изворне грађе, прожета је општим местима у служби појашњења закључака које аутор потом износи, недвосмислено и градацијски потом рушећи устаљена стереотипна мишљења.

Књига *Милутиин свети краљ* подељена је на четрнаест поглавља, од којих се свако састоји од неколико потпоглавља, а чији наслови јасно представљају суштинске тачке фокуса у датом тренутку краљеве владавине. Хронолошко надовезивање поглавља представља окосницу монографије, која их увезује попут нити у три наративне целине, у нераскидивом сагледавању политичких промена оличених у заокрету српске средњовековне државе од Угарске ка Византији, затим у везивању за православни Балкан и икономију православног римског цара и, на крају, у питању наследника трона, које је уско повезано са већ наведеним. У оквиру првог поглавља, које носи назив *Светиородна лоза Стефана Немање*, посебно се истиче потпоглавље *Разуђене рођачке мреже*, у оквиру ког професор Станковић пажњу посвећује ширењу рођачких мрежа као важне споне моћи средњовековних владара, надовезујући се на наведено, чиме текст инвентивно усмерава ка историографској дилеми порекла Милутинове мајке, Јелене „Анжујске“, износећи генеалогичку њене породице, а затим

подробном анализом успева читаоцу да предочи њено стварно порекло. У почетним поглављима монографије уочљиво је наглашавање саме владарске породице, насупрот јединственој, централистичкој улози владара у управљању државом, док се у каснијим поглављима на њихову заједничку владавину ставља акценат, са конкретним примерима и врло занимљивим закључним освртима. Један од примера је спомен задужбине краља Уроша, у поглављу *Сойоћани – слика моћи*, у ком аутор подвлачи да се ктиторству краљ Урош окренуо тек након смрти старијег брата Владислава, када се у потпуности могао сматрати главом династије.

Нарочит допринос ове књиге видљив је у поглављу *Краљева веридба и женидба*, расветљавањем питања Милутинових бракова, али и политичких околности под којима је до њих долазило. Узимајући у обзир брачну политику српских владара и детаљно тумачећи дело Георгија Пахимера, професор Станковић износи закључак да су сва четири брака краља Милутина била склопљена са *сиранкињама*. Тиме аутор и овом приликом мисаоно кулминира уверењем да је евентуални брак са српском племкињом – учестало и некритички прихватан чак и у савременој медијевистици – заправо непостојећи. Поред наведеног, обрађено је и питање Милутинове веридбе са Аном, кћерком Михаила VIII Палеолога, чиме се понуђено решење огледа у жељи цара Ромеја да око себе окупи балканске владаре у тренутку када је царству претила опасност. Раскид ове веридбе, након 1274. године, оставља упитну годину рођења Стефана Дечанског, као и питање идентификовања његове мајке, за коју аутор на основу истанчаног читања извора изводи уверљиво мишљење да је можемо спознати у лику Милутинове друге жене, односно угарске принцезе Јелисавете. Како

професор Станковић наводи, Милутинов први брак био је склопљен са кћерком господара Тесалије, севастократора Јована Анђела, након чега се оженио свастиком свог брата, Јелисаветом, и са њом остао у браку до лета 1284. године, када је ступио у трећи брак са петогодишњом бугарском принцезом Аном Тертер. До четвртог брака српског краља дошло је након дугих преговора 1299. године, када је за невесту добио петогодишњу кћерку византијског цара Андроника II, Симониду Палеолог. Дакле, професор Станковић доследно истрајава у приказу идеје о рођачкој мрежи као важном аспекту вођења политике и повезивању са суседним државама, у контексту чега треба посматрати и Милутинове бракове.

Још једно важно питање коме је доста пажње посвећено, а нарочито у поглављу *Краљица Јелена и синови*, тиче се сагледавања односа између браће Драгутина и Милутина и њихове мајке. По окончању преврата којим је краљ Урош свргнут са трона, аутор закључује да су браћа заједно владала земљом у сагласју са краљицом-мајком Јеленом, што се додатно потврђује констатацијом да се Милутин оженио сестром Драгутинове супруге – управо у време лишавања власти њиховог оца. У наставку, професор Станковић додаје да, узимајући све то у обзир, готово извесно постаје да је и Милутин носио краљевску круну од 1276. године, као и да је сложна владавина браће потрајала две деценије, све док Милутин није постао царски зет. Не чини се невероватним, како аутор потом наводи, да је брак између Милутина и Јелисавете заправо био плод заједничког плана браће о јачем повезивању са Угарском, а узрок окончања тога брака 1284. године крије се у измењеним политичким околностима на Балкану након смрти цара Михаила VIII. Разлог због ког се Милутин решио

на прекид сарадње са братом и окретање ка Византији, које је постало неминовно крајем XIII века у јеку преговора о браку са царевићком Симонидом, почива у жељи да својим ишчекиваним наследницима обезбеди превласт у оквиру властите гране немањићке лозе и српског владарског рода. Ово је врло занимљив и на кључном месту истакнут повесни моменат у књизи, с обзиром на то да с разлогом затим следи опис како се Милутин одлучио на овај корак, убрзо пошто му се родио други син – Константин, из брака са Аном Тертер.

У потпоглављу које је насловљено *Скопље – нова ѱресѱоница*, професор смело износи веома важно откриће, а оно се тиче времена када је Милутин загосподарио тим градом, односно формално и признат за господара, што је постао тек након венчања са Симонидом 19. априла 1299. године. Упориште за овај закључак аутор проналази у повељи краља Милутина издатој манастиру Светог Георгија – Горга код Скопља, у којој се при навођењу владара који су држали Скопље пре 1299. године не помиње његово име, чиме се у потпуности оспорава до сада уврежено мишљење да је град заправо у поседу српског краља био још од 1282. године.

Централно поглавље у књизи, насловљено *Ново доба на ѱравославном Балкану*, које се симболично налази на њеној средини и тиме недвосмислено алудира и на преломни значај описаних догађаја, тиче се промене у Милутиновој владавини окретањем ка Византији и везивањем за њу посредством брака са принцем Симонидом. У наставку монографије аутор приступа животу и владавини *Светиој краља*, стављајући у списатељски фокус његову жену Симониду и питање наслеђа трона, које, поред задужбинарства, постаје преокупација српског владара.

Кроз већи део последњег дела књиге јасна је искључива Милутинова преокупација око питања наслеђа престола, које је било до краја његовог живота нерешиво, с обзиром на то да је после 1299. године очекивао да ће се његов наследник родити из брака са Симонидом. У последњој монографској целини ова тема је подробно обрађена, нарочито кроз призму краљевих задужбина и њихових фресака, преко којих је, како аутор детаљно образлаже, *Свети краљ* стављао свима до знања своје планове и однос према породици. Поглављем *У ѱоѱрази за наследником* професор Станковић је започео обрађивање овог проблема јасним представљањем политичких околности у земљи, на Балкану, али и у односима владајућег дома. После тога аутор мења приступ, стапајући питање наследства са Милутиновим задужбинама у поглављу *Највећи кѱиѱѱор*, пружајући потпуно нов и плански поглед на ктиторство и нову димензију коришћења задужбина у приказивању својих политичких одлука и идеологије кроз њих.

Призренски катедрални храм, односно петобродна петокуполна црква посвећена Успењу Пресвете Богородице, завршена је и фрескописана 1307. године, како аутор истиче, управо у врло важном тренутку за српског краља, када се ишчекивало да краљица Симонида, која је у том тренутку имала 12 година, стаса и роди наследника, што је и разлог због ког у овој цркви није заузела место поред краља ктитора. У наставку књиге следи да је већ неколико година касније сасвим јасно колико је важно место заузела српска краљица, што се види по ктиторском натпису у Светом Георгију у Старом Нагоричину, али и у студеничкој Краљевој цркви. Обе задужбине, заједно са Бањском, маузолејном црквом у рангу ставропигиона, завршене су 1313/14.

године, а фрескописана Симонида у њима, нарочито у цркви Светих Јоакима и Ане у манастирском комплексу Студенице, јасно указују на радосну најаву тренутка рађања наследника. Док је на фресци у Краљевој цркви Симонида заузела важно место уз супружника, у Старом Нагоричину, како аутор изнимно закључује, она је посебно истакнута, као самостална фигура у оквиру композиције са јасном краљевом алузијом на скорашње ишчекивање рођења сина. Грачаничка црква, такође посвећена Успењу Пресвете Богородице, петокупног изгледа, попут Љевишке и Старог Нагоричина, подигнута на темељима старијег храма, засигурно представља једну од највелелепнијих Милутинових задужбина, а аутор књиге јој посвећује цело једно потпоглавље. Како наводи, осликана је до 1321. године, у сам смирај Милутиновог овоземаљског живота, представљајући његов моћан политички израз, али и промену до које је дошло у односу са краљицом, с обзиром на то да је фрескописана одвојено, наспрам краља, чиме је ктитор директно одао видну поруку да неће добити наследника из брака са Симонидом.

Дакле, јасан је доследан приступ у заступању идеје коју професор Станковић жели да прикаже, чиме његова књига представља заокружену целину, нарочито када се узму у обзир питања која поставља и нуди одговоре на њих, кроз различите и допадљиве методолошке приступе. Намера професора Владе Станковића да аргументовано прикаже владавину краља Милутина кроз анализу и децентно читање великог броја извора, али у другачијем светлу од до сада знаног, у потпуности је остварена и изванредном поделом и поставком садржине текста монографије о *Свештом краљу* оставља снажан утисак оправдане потребе за новим и

темељнијим промишљањима православног Балкана у позном средњем веку.

ИВАНА ВЕСЕЛИНОВИЋ

Simon Malmenvall, *Ruler Martyrs on the Periphery of Medieval Europe*, Београд:

Православни богословски факултет
Универзитета у Београду,
Институт за теолошка истраживања, 2021,
145 стр. ISBN 978-86-7405-230-3

Православни богословски факултет Универзитета у Београду 2021. године објавио је монографију *Ruler Martyrs on the Periphery of Medieval Europe*, доц. др Симона Малменвала, са Богословског факултета Универзитета у Љубљани. Рецензенти ове публикације били су Константин Костромин из Санкт Петербурга, Владислав Пузовић из Београда и Алеш Мавер из Марибора.

Тема ове монографије јесу политичка и верска дешавања у северним и источним периферијама Европе, односно у политичким творевинама које су настајале од X до почетка XII века и које су баш у том раздобљу и биле христјанизоване и постале део папског *комонвелџа*. Процес христјанизације био је важан за поменуте просторе, али и за Рим, који на тај начин постаје носилац државотворности нових области са хришћанским контурама. У тим областима су се издвојили владари који су својим ставом одредили даљи ток тих држава и односа владара и народа према хришћанству. Ова публикација је посвећена историјској, богословској и књижевној анализи владара-мученика: Бориса и Гјеба (мученички пострадали 1015. године) из Кијевске Русије (стр. 35–53), Јована Владимира (пострадао 1016. године) из Дукље (стр. 53–79), и Магнуса Ерлендсона (пострадао 1115–1117. године) са Оркнијских острва (стр. 79–93), која су у том периоду припадала Норвешкој. Аутор ваљано уочава

везу између живота ових мученика, који су пострадали за нову веру и Христа како би своје државе утврдили у хришћанској самоделатној жртви, и даљег тока ширења хришћанства. Борис и Гљед су испоштовали вољу свог старијег брата Свјатополка и добровољно прихватили смрт како би зауставили даље проливање крви у Кијевској Русији и указали на пролазност овоземаљске политике и државе. Јован Владимир је такође убијен од стране свог рођака, бугарског цара Ивана Владислава. „Љетопис Попа Дукљанина“ служио је као извор аутору ове монографије, али и свим познијим живописцима Светог Јована Владимира. Како пише ава Јустин Поповић, указујући на политичке прилике на тим просторима, бугарска војска је опколила кнеза Владимира и његову војску на брду Облик (између Улциња и Скадарског језера), те даље говори о страдању, а Симон Малменвал, поред политичког опредељења, указује и на библијски мотив Владимирове смрти, аналошки пратећи његово житије и причу о *Добром иасициру* из Јеванђеља по Јовану. Тако аутор истиче средишњи књижевни и богословски мотив живота и смрти Јована Владимира. Баш као и Борис и Гљед, и Свети Јован Владимир користи свој политички положај, као владар једног народа на периферији Европе, како би следовао Христу и тиме указује на уски пут ка Царству Божијем, коме треба да тежи сваки владар. Даље, Симон Малменвал препознаје у житијском опису Магнуса Ерлендсона пониженог владара и мученика који је свој живот подредио Христу, за разлику од својих саплеменика и предака, који су описани у нордијским сагама и којима је циљ био сасвим другачији од Магнусовог. Аутор овде подвлачи јасну разлику између хришћанског и многобожачког у нордијској историји. Ова Малменвалова аналогија указује на

деловање Бога у историји кроз владаре области који су се почетком другог миленијума налазиле на периферији Европе. Малменвал јасно апострофира да живот и мученичка смрт владара представљају пример у коме је идеал *слављења* вреднован са хришћанског аспекта, тако да може да се истакне да је овде превазиђен историјски метод и политички став у корист богословске анализе живота историјских личности које су владале народима који су тек прихватили хришћанство као државну веру. Аутор ове монографије, уместо војничког и политичког успеха, истиче саможртвовање за друге, за своје сународнике, и за вечну небеску славу. Писац поменуте светитеље повезује одликом да у свом животу нису посегли за осветом или убиством својих рођака како би остали на власти, већ су добровољно примили смрт у корист мира у својим државама. Феномен владара-мученика од X до XII века, Симон Малменвал објашњава добровољном жртвом, акцентујући амбивалентност између праведне жртве и неправедног чина убице који је више волео овоземаљску власт, него што је волео да задобије место у Небеском Царству. Треба рећи и да су савременици ових мученика-владара сматрали да је на основу њихових одлука и страдања створен у новоформираним хришћанским срединама идеал *доброј монарха*, управо оног који је поништио паганско предање и многобожачки менталитет преокренуо у јеванђељски став о *окрепљању другој образа* у неком сукобу. Аутор добро закључује да је овај феномен повезан са самосвешћу црквене и световне елите новокрштених народа, где велику улогу управо имају први домаћи светитељи, мученици-владари.

Садржај ове публикације је разуђен, што указује на ауторову научно-методолошку спремност да понуди закључке

изведене из утемељених и анализираних премиса. После увода, аутор пише о историјским изворима које користи како би описао три – на први поглед – различита географска подручја, а затим и о историјској позадини мученичког страдања Бориса и Гљеба, уз акценат на духовној и родољубивој улози ове браће владара. Други део публикације односи се на мучеништво Светог Јована Владимира, које аутор описује на основу наративних историјских извора, те наглашава богословску и политичку димензију овог мучеништва, са освртом на утицаје култа Светог Јована Владимира на Балкану. Уз поменуто, аутор истиче и житије Светог Јована Владимира као узор у каснијој српској средњовековној житијској књижевности (*Житије Свѣтѣиоу Симеона*), уз нагласак на невозаветном мотиву *Доброј љасѣи*. Трећи део књиге Симон Малменвал започиње описом живота и мучеништва Магнуса Ерлендсона у новозаветном контексту, а затим пише о феномену мученици-владари у средњовековној Европи, која је била под римским патронатом. После богате библиографије дат је закључак на енглеском, словеначком, српском и руском језику, са три рецензије. Аутор монографије тематски одређује историјски и богословски приказ феномена мученици-владари.

Ово издање Православног богословског факултета Универзитета у Београду представља значајан допринос науци, садржи нове податке о феномену владар-мученик и периферним територијама Царства у периоду краја првог хиљадугодишња Христове ере, а уз то, доноси нова сазнања о времену коначне христјанизације нордијских и словенских племена. Подаци о мученицима-владарима пружају могућност мултидисциплинарне примене ове монографије на друге богословско-историјске научне дисциплине, јер представљају полазиште за

даља истраживања у области историје Цркве и новог сагледавања односа Источна и Западна у доба пред Велики раскол (1054), зато је монографија врло значајна за истраживаче који се баве историјским феноменима који имају везе са богословљем и са анализом промене владарског менталитета под утицајем проповеди хришћанских мисионара.

ИВИЦА ЧАИРОВИЋ

Kelly James Clark, *God and the brain: The Rationality of Belief*, Foreword by Justin L. Barrett. Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company, 2019, xviii + 222 pp. ISBN 978-0-8028-7691-1

Кели Џејмс Кларк спада у битне аналитичке хришћанске философе данашњице који заступају реформисану епистемологију. За разлику од приређених издања – у којима се бавио природном теологијом и философском теологијом, што налазимо у зборнику *Our Knowledge of God* (Essays of Natural and Philosophical Theology, Springer Science, Business Media, Dodrecht, Kluwer Academic Publishers, 1992), те у оном посвећеном питању евидентизма и религијског веровања, у ком остварује секундарно ауторство са Рејмондом Ванарагоном (Raymond J. Vanarragon), *Evidence and Religious Belief* (Oxford University Press, 2011) – у овој књизи Кларк проучава рационалност веровања управо да би побрио кључне наводе Данијела Денета (Daniel Dennet), Ричарда Докинса (Richard Dawkins), по којима религија представља ирационални елемент, тј. илузију која се лоше одражава по мозак и која је извор насиља, а веровање у Бога представља одраз незрелости. Таквим мишљењима аутор супротставља *sensus divinitas* – непосредну перцепцију Бога (стр. 72–75), што долази од Жана Калвина, а представља иначе битан елемент који налазимо и код Отаца Православне Цркве, како

истичу Алексеј Фокин (Alexey Fokin) и Дејвид Бредшоу (David Bradshaw).¹ Из тога Кларк развија појам насумична телеологија или сврсисходна учинковитост природних феномена (стр. 30–31). Преко оба феномена аутор тежи да рационализује религијска веровања као урођена, као чиниоце који доприносе бољем квалитету живота и омогућавају остваривање људских потенцијала, и то у оквиру теоријско-методолошких поставки когнитивне науке, која обједињује психологију, неуронауку, информатику и философију ума. Опште гледано, посредством књига Ричарда Докинса (Richard Dawkins) и Данијела Денета (Daniel Dennett), као и осталих представника новог атеизма, академска јавност била је заокупљена питањем Бога и религиозних веровања у модерном интелектуалном свету. У том погледу, једном од најбољих студија сматра се књига *Hart The Experience of God: Being, Consciousness, Bliss* (Yale University Press, 2013) Дејвида Бентлија Хартаа (David Bentley Hart), а ве-ома су важни и радови психолога, психијатара, неуролога, од којих бисмо издвојили следеће студије: Patrick McNamara, *The Neuroscience of Religious Experience* (Cambridge University Press, 2009); Harold Koenig, *Religion and Mental Health* (Academic Press, 2018); Justin L. Barrett, *Cognitive Science, Religion and Theology* (Templeton Science and Religion, 2011).

Поддисциплина когнитивне науке је когнитивна наука религије, која указује да свака култура има утврђена веровања у духовна бића и веровања у загробни живот. Како је доказано универзално постојање, рецимо, језика и емоција

посредством функције ума и мозга, тако је широко прихваћено да духовна веровања иницирају да су људи природно склони или наклоњени веровању у духовна бића. Баш као и у случају језика, тако и у случају религијских веровања когнитивне претпоставке налазе културне специфичне изразе, али заједничко свакој култури јесте чврсто веровање у духовни и материјални свет. Религијска веровања су урођена пошто се лако задобијају и пошто мали културни уплив утиче на њихово формирање.

На самом почетку, аутор развејава покушаје негативних приступа религијским веровањима, који се покушавају од антитеиста тумачити као ирационални механизми у мозгу, што је послужило за формирање псеудонаучних теза: религија као инфантилна форма испуњења жеље, религија као продукт погрешног когнитивног функционисања, божански ген, божански шлем (стр. 2). Тако, рецимо, упућујући на истраживања Пера Гранквиста (Pehr Granqvist) са Универзитета Упсала, Кларк истиче да је у питању сугестија, наводећи притом да електромагнетна истраживања у експериментима неуронаучника Мајкла Персингера (Michael Persinger), који је лансирао тезу о божанском шлему, нису могла изазвати духовни доживљај пошто људи који су учествовали у том експерименту нису примили електромагнетну стимулацију и самим тим нису ни могли имати снажне религијске доживљај. Наиме, како су магнетна поља била слабија од магнета фрижидера, она нису ни могла остварити било какв значајнији ефекат на мозак. Такође теза о божанском гену харвардског молекуларног биолога Дина Хамера (Dean Hamer) настоји да укаже на ген VMAT2, који је одговоран за људску духовност. Потом моноамини (који укључују серотонин и допамин), који

¹ Alexey Fokin, *Natural Theology in Patristic Thought: Arguments for Existence of God*, као и David Bradshaw, Introduction у *Natural Theology in the Eastern Orthodox Tradition*, edited by David Bradshaw and Richard Swinburne, Minnesota: IOTA Publications St Paul, 2021, 1–22 и 23–50.

регулишу расположење, одговорни су за позитивне и понекад еуфоричне осећаје самотрансценденције, које повезује са духовношћу. Уз то, искуство клиничке смрти одређени неуролози, попут Оливера Сакса (Oliver Sacks), покушавају тумачити као халуцинације. Због тога Кларк тежи ка давању одговора из перспективе два когнитивна система: теорије ума и механизма распознавања агенса. Када се заједно споје у когнитивној расправи о пореклу религијског веровања, добијамо Божији рецептор. Наместо што би се користило дедуктивно резонување у вези са таквим појавама, попут мистериозног удара у ноћи, антрополог Стјуарт Гутри (Stewart Guthrie) указује да је човеков когнитивни систем склон рапидном интуирању присуства интенционалних агенаса у природи, за које имамо ограничено или непотпуно сведочанство. Под таквим околностима, када желимо да одредимо смисао или хуманизујемо наш комплексан и конфузан природни свет, оваква способност нас може водити ка обликовању веровања у антропоморфне богове (стр. 27). Поред тога што има значај за формирање религијских веровања, ова когнитивна способност исто тако омогућава прикладно деловање (борба, говор или бежање) у одговору на агенсове интенције. Док у овом случају агенси могу бити људи или животиње, природна, инстинктивна веровања у божанско јављају се као последица одређених природних стимулација. Критични смо у вези са Кларковим неологизмом- Божији рецептор и сматрамо бољом *oculus contemplations* (контемплативно или духовно расуђујуће око), коју налазимо код Вилијама Абрахама (William Abraham). Она представља рефлексију, са којом би се и Кларк вероватно сложио, при чему се код верника огледа у томе да они налазе непосредну свест о Богу, а да им при томе

не требају посредни пробабилистички аргументи за теистичку истину. Они су већ укомбиновани са илијативним опажајем, који је у могућности да оформи и неформално тестира хипотезе, при чему је на тај начин у стању да уобличи појашњавајуће комплексне теорије, подржане истим искуствима који подстичу наша првобитна веровања у Бога. Наредна когнитивна способност, која се назива хиперсензитивна, односи се на распознавање агенаса и везује се за феномен који се појављује у раном детињству. Детектовао ју је психолог Џеси Беринг (Jesse Bering), а везана је за срећна или несрећна битна искуства, на основу чега настају питања: „Шта ово значи“ и „Зашто баш ја“, зарад чега долазимо до интенција неодређене силе, које везујемо за догађај и преко ње одређујемо значење догађаја. Беринг ову когнитивну тенденцију приписује егзистенцијалној теорији ума. И напослетку, то је смрт, која нас тера на помисао о загробном животу. Због тога кључни срећни или несрећни догађаји, чудне коинциденције и слично терају нас да сагледамо интенције неког који је стајао иза тих догађаја. На овај начин егзистенцијална теорија ума, баш као и хиперсензитивно распознавање агенаса, стимулишу веровање у натприродно. Све ово доводи до закључка да религија није само природна човеку већ и да унапређује човека, тако да веровања у Бога могу покренути морални преображај посебно уколико веровање у Божји домострој може човека одвратити од таквих злочина попут убиства или крађе. Таква веровања у Бога могу мотивисати алтруистичко понашање (стр. 38).

Наредна два поглавља Кели Џејмс Кларк посвећује проблему разума и вере у Бога. Насупрот Декарту и његовом универзалном трагању за доказима, што води ка скептицизму, Кларк следи, попут Николаса Волтерштофа (Nicholas

Wolterstorff), шкотског филозофа Томаса Рида (Thomas Reid) у мишљењу да се веровање заснива на поверењу. У овом случају битно је сведочанство које нам даје особа специјализована за одређену област и научни текстови који излажу материју, што је посебно од значаја за квантну механику или молекуларну биологију, а то води до наредног критеријума рационалности. Он стоји на Ридовим темељима, а Кларк га дефинише следећим речима: веруј веровањима која су непосредно настала посредством когнитивних способности, тражи поткрепујуће доказе и себе отвори за супротне доказе (стр. 70). Због тога рационално религијско веровање у Бога, по Кларку, уколико се оствари у различитим околностима преко правилних функционисања когнитивних способности, подразумева аналогију веровања у слободну вољу, моралност и спољни свет (стр. 78) и величање лепоте (стр. 122); потом подразумева Бога као први и главни узок настанка свемира, укључујући и природне законе, као и то да је Бог усмерио еволуциони процес, тако да је омогућио Божији рецептор (стр. 93). Гледано из ове перспективе, Бог нам је послао неки вид открочења (рецимо, писма преко кога је комуницирао са људским ауторима), али је и створио у нама свест коју повезује са ултимативним извором доброте. Бог је аутор природе или највећег добра и Бог може користити наше телеолошке способности да видимо сврховитост у свим стварима или да нас наше најдубље жеље усмере ка њему. Овде морамо пазити на неке свакидашње околности попут тога да чујемо ударац у ноћи или шушкање у трави или временске обрасце који могу оформити веровање у спољне факторе и у том смислу формирати лажна веровања, која се могу манифестовати кроз веровање у духове, гоблине или ванземаљце. Управо у тој фази формирања веровања

Кларк види могућност постизања грешке. Међутим, велики проблем и јесте форсирању натурализма насумичне еволуције, коју не интересује могућност истине и задобијање истинских веровања, што води у радикални скептицизам, који једино пропагира природну селекцију, наспрам теизма, који пропагира да можемо доћи до истине, да не треба да будемо скептични у вези са већином наших веровања, да веровање започиње са поверењем, као и у случају усвајања научних хипотеза, али и довођењем религиозних веровања са менталним добродитељем (стр. 122). Уосталом, доста је студија посвећено тој теми попут: С. L. Park, R. F. Paloutzian, *Handbook of the psychology of religion and religion spirituality* (New York: Guilford Press, 2005). Потом Кларк правилно закључује да на формирање атеизма или теизма утичу егзистенцијална анксиозност и њено превладавање (стр. 127). Истиче да је религија, попут језика, природна и несвесно настоји остваривању универзалних когнитивних способности у правом окружењу. Међутим, од значаја је ауторов савет да се треба уздржавати од понижавајућег наратива, који има за циљ унизити теизам тако што ће атеизам повезивати са аналитичким размишљањем и високим IQ-ом, чему је слично када теисти повезују теизам са прикладним функционисањем когнитивних способности: теорија ума и хиперсензитивно распознавање агенаса, а атеизам са дефицитом ментализације (стр. 147). Оно што је битно јесте да неверујући јесу осведочени атеисти пошто се желе придржавати зоне комфортности, а да у исто време не желе пажљиво испитати теистичке аргументе (стр. 179). Уосталом, суочени смо, с једне стране, са радикалним атеизмом Докинса, Хиченса, Денета, Хериса, који не прихвата домете религије, већ се брутално разрачунава и

омаловажава вернике и указује на религију као извор свега злог, док, с друге стране, имамо атеисте који признају домете религије и који нису агресивни у атеистичким ставовима и уважавају доктрине и не сматрају их опасним по друштво. У ову групу спадају Џулијан Бађини (Julian Baggini), Тим Крејн (Tim Crane) и др. Неки би агностици бранили теологију и уопште високу религијску мисао од нових атеиста, као што Тери Иглтон (Terry Eagleton) чини у књизи *Reason, Faith and Revolution: Reflection on God Debate* (Yale University Press, 2009), или пак указивали на арогантност у вези са проучавањем теистичких домета људске цивилизације, што је посебно уочљиво у његовој критици Докинсонове књиге *Заблуда о Боју* (Lunging, Flailing, Mispunching *London Reviews of Books*, October 2006, <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v28/n20/terry-eagleton/lunging-flailing-mispunching>). Наравно да треба у јавности направити разлику између првог агресивног атеизма, који се брутално разрачунава са религијом и самим тим врши атак на верска права, што треба осудити – од овог другог облика атеизма, који може бити у неку руку и стимулативан. Овде видим и кључни проблем писца ове књиге у томе што није успео да раздвоји ове две гране атеизма. Ипак, овакве студије потребне су ради рационалног приказа вере управо да би послужиле не само одбрани права на веровање него и да би указивале на саме домете религије, а посебно духовности, савременом човеку.

СЛАВИША КОСТИЋ

Patriarch Pavle of Serbia, *Life According to the Gospel*, translated from Serbian by Aleksandra Petrovic, edited by Herman Andrew Middleton. Alhambra: Sebastian Press, 2017, 200 p. ISBN 978-1-936773-33-6

Important name not only for the Serbian spirituality and culture, but also for the one of the entire Orthodox space, His Holiness Patriarch Pavle of Serbia (1914–2009) had a message that is still actual. The publication, in an excellent graphic form of his homilies, edited by Herman Andrew Middleton and translated from Serbian language by Aleksandra Petrovic comes to prove this aspect.

Accompanied by interesting photos that come to call the reader to a holistic approach, and by an afterword (p. 311–317) containing an extract of his testimonials, the book is segmented in five big sections. First of them contains his first sermons. The editor therefore anthologues there his first sermon as a bishop from 1957 (p. 11–16), his first sermon as a Patriarch, offered with the occasion of his enthronement (p. 17–19), the homily offered at the introduction onto the Throne of the patriarchs of Pecs from second of May 1994 (p. 20–22) and the one at the Liturgy from 15th of February 1992 (p. 23–25).

Short, with deep references to the Serbian history and to the Christian one, the words of the Patriarch are approaching also topics of actuality and send a rich spiritual message. His Holiness is honest and direct and speaks from soul to soul. Therefore, at the enthronement in the Patriarchal seat, he defines his role and the primacy as it follows:

“As the Serbian Patriarch, we understand our primacy among the equals, and any primacy among people, as the primacy of service, sacrifice, and the cross. It is not our words, but Christ’s, that state, ‘Who-soever will be chief among you, let him to be your servant’ (Matt. 20:27). Sacrifice

is the foundation of unity, both in the ecclesiastical and in national conciliar life, as well as in all other areas of human endeavor, and the cross is the only unending glory of a man. We remind you of this twofold truth, beloved children of God, because we are at the threshold of a sacrificial and penitent year, the year in which our holy Church will prayerfully commemorate the fifty-year anniversary of the tremendous suffering of the Serbian people (1941–91), but also the gift of mercy and glory that our people have received in Christ through his suffering. Let us not forget: on the humble and mutual sacrificial spirit of all God builds the true greatness and dignity of all. This is the teaching of Christ, the teaching of our martyrs and new-martyrs! Therefore, let us listen to the Holy Apostle Paul, and let us each honor one another above ourselves!” (p. 19).

The second section contains the sermons dedicated to the Lord's feasts and the ones of the Holy Virgin Mary (p. 29–65). Here, the Patriarch proves his skills as an eminent theologian by deepening the most important aspects of Christology and Mariology and presenting it in a very accessible way. Later, in the 3rd one (p. 67–98), the homilies provided during the length times come to fulfil the theological panel containing both presentations of dogmatic and moral aspects.

It will be continued by one dedicated to the Saint's feasts (p. 99–177). As expected, His Holiness will present here the life, message and actuality of Saint Sava in several texts (p. 104–106). Still, relevant universal Orthodox personalities like Saint John the Baptist, Saint George, Saint Apostles, Saint Mary Magdalene, Saint Cosmas and Damian and many other, together with the Serbian relevant

spiritual personalities will constitute the topics of his approach.

The last section of the book (p. 179–310) will group under the title “Liturgical homilies and arch pastoral letters (1995–1998)”, a rich amount of homilies and sermons dedicated to certain relevant liturgical events from the mentioned period, where the Patriarch will speak both about the mission of a genuine Christian, his own mission or the way how the virtues can shift everyday life of a faithful. Based sometimes on the text of the Gospels, other times on the biographies of certain Saints, they find always their fundament in the text of the Holy Bible, that he not only read and taught, but also lived in His daily life.

Containing an important number of sermons and other occasional speeches given or written by one of the most important contemporary Orthodox personalities, namely his Holiness Pavle of Serbia, the book entitled: *Life According to the Gospel*, comes to speak about the lively example offered by a man who will surely become a Saint without borders in the near future and to spread his message among the peoples. The fact that they were translated from Serbian language in a very elegant English will surely contribute to the dissemination of the Orthodoxy and of its values all over the world.

IULIU-MARIUS MORARIU
(PROTOSYNCELL MAXIM)^{2*}

^{2*} Protosynzell Maxim (Iuliu-Marius) Morariu is a PhD in Orthodox Theology in “Babeş-Bolyai” University from Cluj-Napoca, Romania and a PhD in Social Sciences in Angelicum Pontifical University, Rome, Italy. He is also researcher at “Ioan Lupaş” centre from the aforementioned Romanian University, associate researcher in Pretoria University, South Africa and the ecclesiarch of „Saint George” Diocesan Cathedral from Saint-Hubert, Quebec.